Tif'eret lĕmosche

תפארת למשה

TEXTSTUDIËN

op den

Pentateuch-Commentaar

van

MOZES NACHMANIDES

DOOR

I. MAARSEN,
DOCENT AAN HET NED. ISR. SEMINARIUM.

DEEL I (GENESIS EN EXODUS).

AMSTERDAM.
VAN CREVELD & CO'S SNELPERSDRUKKERIJ.
5679—1918.

תפארת למשה

TEXTSTUDIËN

op den

Pentateuch-Commentaar

van

MOZES NACHMANIDES

DOOR

I. MAARSEN,

DOCENT AAN HET NED. ISR. SEMINARIUM.

DEEL I (GENESIS EN EXODUS).

AMSTERDAM.
VAN CREVELD & CO'S SNELPERSDRUKKERIJ.
5679—1918.

ספר שאינו מוגה.....אסור לשהותו שנ׳ אל תשכן באהליך
עולה (כתובות יט:) וה״ה לשאר ספרים (רמ״א י״ד ס״רעט ס״א)

Om onduidelijkheid te vermijden, zij er op gewezen, dat het letterteeken ז, in de typen voor dit werkje gebruikt, dienst doet als ץ.

בע"ה

EEN WOORD VOORAF.

Met de uitgave der volgende studiën is een mijner lang gekoesterde wenschen in vervulling gegaan. Zooals ieder, die Ramban's verklaring op de Touro bestudeert, trof het ook mij, dat de text zoo vol fouten is. Toen opnieuw mijn aandacht erop gevestigd werd door een artikel van Dr. D. Hoffmann in Jeschurun (jaargang V pag. 180) besloot ik naar zwakke krachten iets te doen voor het ophelderen der text-moeielijkheden. Als vrucht van dit pogen worden den lezer de volgende bladzijden voorgelegd. Het spreekt vanzelf, dat op volledigheid hierbij geen aanspraak gemaakt wordt; zooals alle menschenwerk, zal ook dit gebreken hebben. Mocht ook wellicht menige opmerking onnoodig schijnen, dan zal ik liever het twijfelachtig verwijt aanvaarden van te duidelijk te zijn, dan bewust den structuur van een periode door een overtollige letter of punt ontsierd te weten.

Gaarne had ik ook één of zoo mogelijk meerdere handschriften ter vergelijking gebruikt, bewust als ik me ben van de noodzakelijkheid daarvan, om tot zuivere resultaten te geraken; maar, zooals te begrijpen is, was daar in deze tijden niet aan te denken, daar zich in geen der bibliotheken van ons land manuscripten van den Pentat. Commentaar van Nachmanides bevinden. „Video meliora proboque", als nu maar niet op dit werk het „deteriora sequar" van toepassing is.

Dit mag zeker in alle bescheidenheid getuigd worden,

dat menige plaats opgehelderd is en waar het hier niet een kritische uitgave der compleete Ramban-text geldt, heb ik gemeend, de resultaten, zonder vergelijken van handschriften, verkregen, toch den Ramban-lezer niet te mogen onthouden.

Gedachtig aan den spreuk van ben-Sirach (Chag. 13a — slot inleiding Pent.-comm.): „wat onbegrijpelijk voor u is, doorzoek niet; wat u verborgen is, tracht niet te doorgronden", zijn alle plaatsen, die op Kabbala betrekking hebben, buiten beschouwing gebleven, daar ik me niet bevoegd acht over de juistheid van de lezingen op die plaatsen, te oordeelen.

Zoo geef ik dan dit boekje den lezer in handen. Moge het bijdragen tot nog meerdere waardeering van den grooten Bijbelverklaarder, moge het medehelpen den dikken nevelsluier, die Nachmanides' heldere stijl vaak bedekt en voor den lezer den dikwijls éclatanten vondst verbergt, te verwijderen; dan zal dit werkje met recht mogen heeten תפארת למשה, een sieraad en tooi voor den grooten Mozes Nachmanides.

Een woord van dank zij hier gebracht aan den eerw. heer Ph. Coppenhagen, rabbijn der N. I. Hoofdsynagoge te Amsterdam en den eerw. heer S. M. Slagter te Rotterdam, voor hun vriendelijkheid mij eenige werkjes, die in hun bezit zijn, ter inzage te willen toezenden. Last not least, mijn oprechten dank aan den ijverigen en beproefden conservator der bibl. Rosenthaliana, den heer J. M. Hillesum, voor de bereidwilligheid, waarmede hij mij ter zijde stond en de belangstelling, die hij bij het vorderen der werkzaamheden aan den dag legde.

Met den wensch, dat de Algoede, Die me tot nu toe Zijn gunst niet heeft onthouden, het geve, dat ik dit werk mag voltooien. ויהי נעם ה׳ אלקינו עלינו וגו׳.

DE SCHRIJVER.

INLEIDING.

והרמב"ן לפי הרוב קולע אל השערה ומאוד חשקה נפשי כפירושו על התורה
(Jos. Sal. del Medigo מלא חפנים blz. 21.)

Mozes ben Nachman (Nachmanides) of Bonastruc de Porta, zooals hij in de landstaal genoemd werd, aanschouwde in 1195 te Gerona het levenslicht. Van zijn jeugd weten we, zooals dat met meer groote mannen het geval is, weinig. Ook de gegevens omtrent zijn studie en opleiding zijn schaars; als zijn voornaamste leeraar wordt Juda b. Jakar genoemd.

Het eerst dat we hem in het openbaar zien optreden, is in den heftigen strijd tusschen Maimunisten en anti-Maimunisten naar aanleiding van Maimonides' מורה נבוכים en ס' המדע, een strijd, die de Joodsche geleerde wereld in twee partijen verdeelde, die elkaar met ongekende felheid aanvielen. Als man van nauwelijks 40 jaar trachtte Mozes b. Nachman (רמב"ן) het moeielijke probleem op te lossen; reeds toen genoot hij zoo groot gezag, dat zijn oordeel gewicht in de schaal legde. Eerst meer overhellend naar de zijde der anti-Maimunisten, wilde hij later door middel van een vergelijk den strijd bijleggen, hetgeen niet gelukken mocht.

Merkwaardig genoeg koesterde Nachmanides grooten eerbied voor Maimonides' halachische werken, terwijl hij anderzijds een aanhanger van de Kabbala was, die al meer en meer veld begon te winnen, als tegenhanger van de Maimunistische filosofie. Toch is dat niet zoo vreemd als het wel schijnt. Nachmanides' leeraar, de bovengenoemde

Juda b. Jakar, was een aanhanger der jonge Kabbala en deze zal zeker wel zijn leerling ontvankelijk gemaakt hebben voor haar leerstellingen.

Wellicht waren ook Ezra en Azriël, beide uit Gerona stammend, de geestelijke vaders van de jonge Kabbala, Nachmanides' leeraren; hoe het ook zij, ongetwijfeld hebben ze op hun jongen, geleerden stadgenoot grooten invloed uitgeoefend. Nachmanides, van nature begaafd met een helder verstand en scherpen blik, groeide dus op in een omgeving, waar de Kabbala ijverig bestudeerd en geleeraard werd en hij kon zich aan die sfeer niet ontworstelen. Zijn sterk ontwikkeld autoriteitsgeloof zal ook zeker uit die oorzaak moeten verklaard worden, hoewel zijn gemoedsaard daartoe ook niet weinig zal hebben bijgedragen. Dit komt wel het sterkst tot uiting in zijn eersten z.g. kleinen brief aan de gemeenten van Arragon, Navarre en Castilië, waarin hij in den aanhef zegt (Grätz[3] VII pag. 375): „Wanneer ook de Fransche geleerden, aan wier bron we ons laven, het zonnelicht bij helderen dag zouden verdonkeren en de maan bedekken, dan mag men ze nog niet weerspreken." De „wijsheid der ouden" schijnt hem onovertroffen; „wie zich in de leer der ouden verdiept, drinkt ouden wijn" (Milchamoth op Baba Bathra pag. 9, bij Grätz pag. 38, — zie ook J. Q. R. I pag 295 en V pag. 78 volg.).

Daaruit laat het zich verklaren, dat hij immer bereid was den handschoen op te nemen voor oudere autoriteiten; zoo was zijn tweede jeugdarbeid מלחמות een verdedigingsgeschrift van Alfassi's werk op de civiele en op het huwelijksrecht betrekking hebbende Talmudtractaten tegen de aanvallen van Zerachja Hallévi Gerundi, en later ס' הזכות tegen de aanvallen van Abraham b. David op den zelfden schrijver (cf. ook zijn השגות, kritieken op ס' המצות van Maimonides ter verdediging van Simon uit Kahira).

Op het eerste openbaar optreden van Nachmanides in den strijd tusschen Maimunisten en anti-Maimunisten is

boven in korte trekken gewezen. Zijn tweede openlijk optreden valt in 1263, toen hij door den koning van Arragon, Jayme I, uitgenoodigd werd een godsdienstdispuut te houden met een gedoopten Jood uit Montpellier, Pablo Christiani (zie hierover R. E. J. XV pag. 1—18). Pablo meende de messianiteit van den stichter van den Chr. godsdienst uit Talmud en andere rabbijnsche geschriften te kunnen bewijzen. Het dispuut werd te Barcelona, in tegenwoordigheid van het geheele hof, gehouden en duurde 4 dagen. Ramban verdeelde zijn verdediging over de volgende 3 punten van aanval: (A) is de messias al verschenen, (B) is deze als mensch of als god te beschouwen en ten laatste (C) hebben de Joden of de Christenen het ware geloof.

Daar de Dominikaners hun overwinning op Nachmanides luide verkondigden en Pablo niets ontzag om den uitslag van het dispuut te vervalschen, zag Ramban zich genoodzaakt de ware uitkomst voor zijn geloofsgenooten vast te leggen in een geschrift, ויכוח, dat algemeen verspreid werd en tengevolge had, dat Jayme I, gedwongen door paus Clemens IV, hem verbannen moest. In 1267, als grijsaard van 70 jaar, moest hij zijn beide zoons, vrienden en vereerders verlaten en ging op weg naar het land der vaderen. Op 9 Elloel kwam hij in Jeruzalem aan, waar hij een zeer slechten toestand aantrof, zooals hij dien schetst in een brief aan zijn zoon Nachman (afgedrukt op het eind van de oude uitgaven der Pent comm. en bij Landshut Amudé Hoaboda pag. 235). Schechter in de J. Q. R., V. heeft er een deel van vertaald.

Het was daar, op den gewijden bodem, dat hij op zoo hoogen leeftijd zijn hoofdwerk, de verklaring op den Pentateuch te boek stelde, om den zin voor Bijbelexegese, waarvoor de Oostersche Joden afgestompt waren, op te wekken. Verder bezitten we van hem op exegetisch gebied een verklaring op Ijob (de echtheid daarvan is in twijfel getrokken door Frankel in Monatschr. XVII pag. 450 en volg.) en het Hooglied.

Nog drie jaar leefde hij in Palestina, onderhield verbindingen met zijn geboorteland, waarvan de bovengenoemde brief aan zijn zoon getuigenis aflegt. Nog een andere brief aan zijn zoon Salomo(?) is door Schechter (ibid.) voor het eerst uitgegeven naar een Leidsch handschrift en van een vertaling voorzien.

In 1270 stierf hij en werd in Chaifa begraven naast R. Jechiël uit Parijs. Naar de sage vertelt, zouden zijn leerlingen hem, toen hij naar Palestina vertrok, een teeken gevraagd hebben, waardoor zij, in Spanje achtergebleven, den sterfdag van hun geliefden leeraar zouden kennen. Hij zou toen geantwoord hebben, dat de grafsteen van zijn moeder op den dag van zijn dood zou splijten. Drie jaar na het afscheid vonden zijn leerlingen den steen gespleten terug.

Het spreekt van zelf, dat het niet op den weg van deze, in grove lijnen en ruwe trekken geteekende schets van Nachmanides' leven ligt, om uitvoerige beschouwingen te geven van zijn geestesrichting, noch in den breede uit te weiden over zijn verhouding tot Maimonides [1]; evenmin ligt het binnen het kader van deze korte biografie, een volledige lijst van Nachmanides' werken te geven.

Daar het hoofddoel van deze studie den Pentateuch-commentaar geldt, zij hier het een en ander ter karakteriseering er van gezegd.

* * *

„In this work as is agreed on all sides, his finest thoughts and noblest sentiments were put down", aldus het oordeel van Schechter (t. a. p.). Korter en duidelijker kan het niet gezegd worden. Inderdaad, wie zich in zijn verklaring verdiept, wordt getroffen door de fijne gedachten, den klaren blik en de nuchtere wijze, waarop Nachmanides moeielijkheden weet uit den weg te ruimen, door de zelfstandigheid

---

[1]) Zie hierover uitvoerig Schechter t. a. p.

van opvatting, waarbij hij zijn groote voorgangers Raschi en ibn-Ezra niet ontziet. Want hebben we boven gezegd, dat autoriteitserkenning bij N. zeer sterk ontwikkeld was, toch ging die niet verder terug dan tot op Alfassi (Grätz pag. 38) en zal zeker alleen op halachisch gebied bedoeld geweest zijn, waar een afwijking van de meening der vroegeren een practisch gevolg moest of altans kon hebben.

Weerlegt hij hier en daar Raschie's verklaring na argumentatie met een kort: ואינו נכון לדעתי (zie Perl. pag. 155 noot 9), toch is hij voor hem המפרש הגדול (Perl. pag. 145) en toont hij dit door, waar het hem mogelijk is, Raschi's opvatting te verduidelijken en nader te belichten. Zijn groote vereering voor Raschi blijkt ook uit de inleiding op den Pent. comm. (zie pag. 24 in de Pent. editie met עשרה פירושים): ואשים למאור פני נרות המנורה וגו׳.

Niet zoo is zijn gezindheid jegens ibn-Ezra. Ja, men heeft wel eens aan de „noblest sentiments" getwijfeld en gemeend dat de reden van zijn uitvallen tegen ibn-Ezra was „a spirit of rivalry and antagonism towards ibn-E," (Weiss. J. Q. R., I pag. 295). Toch is dat m. i. zeer ten onrechte en is de reden van zijn heftigheid niet in die richting te zoeken. Behalve dat N. een klinkenden naam door geheel Spanje had en alomme met הרב הגדול en רבי betiteld werd (Perl. pag. 89), hetgeen de gedachte aan rivaliteit al heel gering maakt, is er nog een ander argument, dat de scherpe kritiek van Nachmanides zeer duidelijk in het licht stelt en terecht door Perles (pag. 156) naar voren gebracht. Ibn-Ezra maakte zich op menige plaats van de traditie los, kwam daarmee wel niet openlijk voor den dag, maar wekte toch twijfel en dat was iets dat N. niet verduren kon (cf. bijv. Ex. 21.24: והכלל כי הקבלה בכל מקום אמת). Vandaar dan ook, dat hij vooral scherp tegen hem polemiseert, waar ibn-E. voorstelt de Bijbelboeken te emendeeren (Ex. 25.11) of de traditie aanvecht (Gen. 10.9—24.1). Men behoeft daarom nog niet zijn gezindheid jegens ibn.-E.

in een zoo kort, maar strak oordeel samen te vatten en met Grätz (pag. 43) van hem te getuigen: „Ibn-E. galt ihm als Träger des Unglaubens". Immers zoo beschouwd zou men meenen, dat N. nooit anders dan kwaad van hem weet te zeggen, en dat ten onrechte. Naast menige heftige (Weiss J. Q. R., I pag. 297 noot 2) en meer dan heftige aanval tegen den scherpzinnigen geleerde van Toledo (zie Gen. 46.15) staan eveneens goedkeurende uitlatingen, waar men als het ware 't glimlachende gelaat van N. door heen ziet (zoo Ex. 9.30 יפה תפש ר"א על דברי רש"י; Ex. 20.7 ודבר ר"א על הכתוב הזה כהוגן; Ex. 20.19 דברי פי חכם חן [2]). In zijn inl. op den Pent. comm. zegt hij trouwens duidelijk genoeg: ועם ראב"ע תהיה לנו תוחכת מגולה ואהבה מסותרה (let vooral op de laatste woorden).

Zijn verhouding tegenover Maimonides laat zich verklaren uit het groote, diepgaande verschil tusschen deze beide groote geesten. R. Chaim Vital heeft dat op zijn wijze zoo aardig weergegeven in zijn boek over de zielsverhuizing: „hun beider zielen kwamen uit Adam voort, maar de geest van M. uit Adam's linkerzijde, waar alles oordeel en strengheid was, terwijl die van N. uit de rechterkant voortkwam, waar alles genade en teederheid voorstelt" (Schechter p. 78).

M. ging van de filosofie uit en nam als maatstaf tot beoordeeling van het Jodendom overal de logica, het zuivere begrip der dingen, het koel redeneerend verstand. Nachmanides daarentegen nam als Jehuda Hallevie de feiten van het Jodendom tot uitgangspunt. Voor M. was de wijsbegeerte de proefsteen der waarheid, voor N. waren Bijbel en Talmud als te zeer zelfstandig te beschouwen, dan dat ze zich voor den rechterstoel van het verstand behoefden te rechtvaardigen (Grätz p. 40—41).

Hoezeer hij Maimonides hoogacht (Weiss t. a. p.), blijkt uit

---

[2]) Daaruit spreekt toch zeker niet een geest van „rivalry and antagonism" (zie boven).

de wijze, waarop hij hem bestrijdt, al is die ook, voortspruitend uit een eerlijke overtuiging, dikwijls niet minder krachtig (Gen. 18.2). Hij stelt zich meestal niet tevreden met eenvoudig ontkennen van de juistheid van M.'s opvatting, maar geeft uitvoerige argumentatie's, waarop zijn afkeurend oordeel berust (zoo Gen. 5.4, 46.1, Lev. 1.9, cf. Gen. 4.1 slot).

Uit al het voorgaande blijkt genoegzaam, hoe Nachm. het verstond zich een zelfstandig oordeel te vormen zonder zijn voorgangers, hoe groot hun autoriteit ook was, blindelings te volgen.

Dat hij, zooals boven opgemerkt is, zich niet kon ontworstelen aan de sfeer, waarin hij opgevoed werd, daarvan getuigen de vele „soudous" en „remoziem", de toespelingen op Kabbalistische wondergedachten, die hij in het textwoord wil leggen. Al zijn wij ook onbevoegd dergelijke plaatsen te beoordeelen, toch heeft Nachmanides zijn werk niet uitsluitend als Kabbalistisch geschrift bedoeld. Verbiedt hij zelf niet in zijn inleiding op den Pent.-comm. den oningewijde om door te dringen in de geheimen der Kabbala, waarop hij nu en dan zinspeelt? Maar dan nog blijft er een groot, ruim veld over, waar we zijn grootheid kunnen waardeeren [3]; אבל יחזו בפירושנו הרושים בפשטים zegt hij op het einde der inleiding, laat de niet-ingewijde in de Kabbala in mijn commentaar mogen vinden novellen, gebaseerd op פשט, den eenvoudigen zin der woorden [4]. Bovendien plaatst hij aldaar de eenvoudige zinsverklaring vóór de „soudous" der geheimleer en zegt over het doel

---

[3]) Nadat dit geschreven was, kwam mij in handen de Hebr. vertaling van Grätz' Gesch. door Rabbinowits, den welbekenden שפ״ר, die (deel V pag. 129 noot 7) het op gelijke wijze aldus uitdrukt: אם נסיר מפירושו על התורה את הדברים הזרים ע״פ האגדה והקבלה עוד גדול כבוד הספר בפירושו על פי הפשט

[4]) Zie ook Frankel in Monatschr. XVII pag. 457.

van zijnen commentaar, dat die strekt למשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן.

Wanneer na dit alles Grätz bij de behandeling van Nachmani's verklaring op den Pentateuch weinig woorden van waardeering weet te vinden, dan is zeker de streng rationalistische denkrichting van den geschiedschrijver oorzaak van zijn zoo sober oordeel. Immers Nachmani's leven valt samen met de opkomst en den eersten bloeitijd der Kabbala als tegenhanger der Maimunistische richting (Grätz VII pag. 387 en zooals boven gezegd) en is niet zelfs een groot man kind van zijn tijd?

Eerst dan treedt de Ramban-figuur voor ons in zijn ware grootte, wanneer we het licht laten vallen op zijn commentatorischen arbeid als „Paschton", als verklaarder van den eenvoudigen zin [5]) van het vers naar zijn onderdeelen, zijn plaats in den samenhang, maar vooral ook wegens de meesterlijke wijze, waarop hij het geheel overziet en den lezer zoo helder uiteenzet.

Volkomen terecht en zonder eenige overdrijving zegt dan ook J. Perles in zijn meermalen geciteerde essay over den geest van Ramban's Pent. commentaar, een studie, die van breede opvatting en groote belezenheid getuigt, dat het „eine der spätesten und herrlichsten Früchte seines Geistes, das Resultat der Gedankenarbeit eines ganzen in fortwährenden Ringen nach Wahrheit verflossenen Lebens" is. Het is een rijpe, sappige wintervrucht, die de grijze geleerde

---

[5]) Cf. Gustav Karpeles Gesch. der Jüd. Literatur II pag. 629: „Den freisinnigen Leser mögen solche mysthischen Deutungen vielleicht abstoszen ..... da er aber schlieszlich und hauptsächlich doch der vernunftgemäszen Schriftauslegung folgt und auch der grammatischen Auffassung das Wort redet, so fühlt man sich gleichwohl zu seiner schlichten und warmen Bibelerklärung ..... angezogen".

op Palestinensischen bodem toevend [6]) (zie comm. op Gen. 35.16) den tijdgenoot en nakomeling bood, een werk getuigend van breeden blik, open oog en gezond verstand. Zoo weet hij op tal van plaatsen gebruiken, gewoonten of zeden aardig te pas te brengen ter illustratie zijner verklaring (zoo Gen. 38.24—41.33—46.15); citeert hij als arts geneeskundige werken (Gen. 30.14—45.26) en spreekt zijn meening uit over besmetting (Gen. 19.17), het rottingsproces bij spijzen (Ex. 16.20), de uitwerking van plotselinge vreugde (Gen. 45.26), over leeftijdsgrens (Gen. 46.15), dan weder spreekt hij als godsdienstfilosoof over den vrijen wil (Gen. 22.1—Ex. 7.3), over de beteekenis der straffen bij verboden (Gen. 46.15—Ex. 6.2), over afgoderij en zwarte kunst (Ex. 20.3) en vergeet als verklaarder ook niet de Christel. vertalers te noemen (Gen. 41.45) en toont bekendheid met Spaansch, Arabisch en de klassieke talen (Perl. pag. 87 noot 9).

* * *

Van zijn bedrevenheid op het geheele veld der Joodsche litteratuur getuigen de door hem geciteerde werken. Naast een uitgebreide en diepgaande kennis van תנ״ך, die hem een uitstekenden dienst bewijst, om voorbeelden tot staving zijner opvatting aan te halen of om op taalkundige verschijnselen de aandacht te vestigen, zijn voor den grijsaard, die als jongeman reeds zoo groote bedrevenheid op Talmudisch gebied bezat, dat hij belangrijke novellen schreef op verschillende tractaten, de Babylonische en Jeruzalemsche Talmud open boeken, om van de Mischna niet te spreken. Zijn bekendheid met de Targumim is bewonderenswaardig (cf. Frankel in Monatschr. XVII pag. 454) en zijn kritischen zin toont hij hier door het citeeren van נוסחאות בדוקות (zoo Ex. 16.14 — zie ook Perl. pag. 146).

---

[6]) Zie Catal. Libr. Hebr. Bodleiana pag. 1960 no. 48 en daartegenover Perles (t. a. p.) pag. 91 noot 7.

Naast tal van andere werken, waarvan Perles op het slot van zijn artikel een uitvoerige opgave doet, lijkt het ons niet overbodig, daar genoemd opstel niet zoo binnen ieders bereik is, enkele, niet zoo algemeen bekende werken te vermelden, voor zoover ze in Genesis of Exodus aangehaald worden.

Zoo noodig zal dit בע"ה ook vóór de behandeling der andere Pentateuchboeken geschieden.

1. פרקי היכלות (Ex. 28.35) een R. Ismael b. Elischa toegeschreven werk over Kabbalistische onderwerpen. (Zie רב פעלים van A. Wilna pag. 51 — Eisenstein אוצר מדרשים pag 107 en 108 — Perles pag. 150.)
2. מכילתא אחרת (Ex. 20.8—18.13—12.16) waarsch. Mech. de-R. Simon b. Jochai (zoo duidelijk geciteerd Ex. 21.3—22.8 einde). Zie Hoffmann Mech. de-R. S. b. J. inl. pag. VI noot 6. Onjuist schijnt de meening van A. Wilna in רב פעלים pag 83 — cf Eisenstein pag. 297.
3. משנת המשכן of מ׳ מעשה משכן (Ex. 25,12.39—26.17). Dezelfde als ברייתא דמה"מ. Een Beraitha-verzameling naar aanleiding van den bouw van den tabernakel en het vervaardigen der heilige voorwerpen. Ten onrechte zegt Eisenstein (pag. 298), dat alleen Abarbanel ook citeert als משנת המשכן.
4. ספר התגין (inl. Pent. comm.), een agadisch werkje, toegeschreven aan Josua b. Nun, over de verschillende sierteekens der letters in ספר תורה תפילין ומזוזות. Ramban citeert het uit Cant. Rabba (III.4); hij schijnt een andere lezing gehad te hebben dan in onze ed. staat — cf. Sanh. fol. 104a; zie A. Wilna pag. 110 en 111 en Eisenstein pag. 563.
5 ס׳ מלחמות בני יעקב (Gen. 34.13) = מדרש ויסעו, een zeer oud Aggadisch verhaal, aanknoopend aan Gen. 35.5, waarin de oorlogen door Jakob en zijn zonen, gevoerd tegen de koningen der Emoriten, beschreven worden. Volgens A. Wilna (pag. 55 noot 1) is het niet aan te nemen,

dat Ramban van een werk onzer geleerden(?) zou zeggen „wanneer we er op kunnen vertrouwen"; Eisenstein (pag. 157) zegt eenvoudig, dat het werk Ramban als suspect voorkwam.

6. מעשה תורה (Gen. 2.9) zie A. Wilna pag. 87 en Eisenstein pag. 319, een reeks gezegden met ethische strekking, geordend naar getal en toegeschreven aan R. Juda Hannasi. Het citaat in Ramban wordt niet met den naam van het werk vermeld (bij Perles komt het niet voor).

7. חוכמתא רבתא דשלמה (inl. Pent. comm.), spreuken en gezegden, toegeschreven aan koning Salomo; — zie ben-Jakob pag. 191 no. 640; Wessely in de inleiding op חכמת שלמה; A. Wilna pag. 63; Eisenstein pag. 526.

8. ס' קדמוני הגוים, יוסיפון (Gen. 49.31—11.28), geschiedkundige geschriften, waarvan Josippon door Jozef ben Gorion geschreven is en de geschiedenis van den val van Babel tot de vernietiging der Joodsche staat in 70 behandelt; zie Perles pag. 151; Cat. Bodl. col. 1547 volg.

9. ר' סעדי' גאון (Ex. 3.13—19.7—21.15), Perles ibid. Saädja b. Jozef (892—942) Gaon van Sura; vertaalde het grootste deel van den Bijbel in het Arabisch met een verklaring in dezelfde taal; de vertaling van den Pentat. is onder den naam תאג in Jeruzalem (1894—1901) verschenen ten gebruike der Joden in Jemen.

10. ר' שרירה גאון (Gen. 5.2) Perles ibid. Scherira b. Chanina (900—1000), Gaon van Pumbeditha, schrijver van een תשובה over de redactie van Mischna, Talmud en de chronologische orde der geleerden in beide werken.

11. ר' האי (Ex. 28.30) Hai b. Scherira (939—1038), laatste der Gaonim; een mededeeling uit zijn brieven — Perles pag. 152.

12. ר' שמואל ב' חפני (Ex. 8.6), laatste Gaon van Sura, gest. 1034, een der beroemdste Bijbelverklaarders uit het Gaonen-tijdvak; uit ibn-Ezra's commentaar (Perles ibid.).

13. רד״ק על התורה (Gen. 35.16) — David b. Jozef Kimchi (1160—1232), bekend grammaticus en Bijbelverklaarder. Van zijn Pentateuch-commentaar is Genesis uitgegeven door A. Ginzburg, Presburg 1842. Op plaatsen als Gen. 49.10 ; 39.20 is ook Kimchi bedoeld (Perles pag. 153).

14. ס׳ השינה (Gen. 41.6) een soort droomboek — Perles pag. 150.

15. ס׳ עבודת האכרים המצרים [7] (Gen. 11.28), een geschrift over landbouwkunde. In onze Morétext (III 29) staat ס׳ הנקרא העבודה הנבטי׳. Waarschijnlijk heeft Ramban de vertaling door Alcharisi voor zich gehad (zie Tachkemouni uitg. van Dr. A. Kaminka pag. XXII der inl. noot 17 en mijn aant. op Ex. 30.13 en 16.4). Hiermee vervalt de opmerking van M. Wiener in Monatschr. II pag. 280.

16. כפרי רפואות (Gen. 30.14—45.26) geneeskundige geschriften ; — zie Perles pag. 87 noot 7.

Dat Ramban in de oudheid een zeer geschatte commentator was, bewijzen de vele handschr. die van den Pent. comm. in omloop waren. Zoo vertelt de Rossi (Historisches Wörterbuch de Rossi—Hamburger s. v. Nachmani) dat hij niet minder dan 12 handschr. in zijn persoonlijk bezit had. Zelfs waren er verkorte handschr. exemplaren in omloop, waarvan de Italiaansche hoogleeraar er 4 bezat (cf. Catal. Manuscpt. Bodl. no. 240 : 1 en 4 — 246 : 2 — 247 : 1 — 2442 ; zie verder Schiller—Szinessy Catal. of the Hebrew Manuscripts Cambridge I pag. 166—pag. 179). Verder is een sprekend bewijs van de vlijtige bestudeering van den gewaardeerden exegeet, het bestaan van een aantal supercommentaren, deels in manuscr. (cf. Catal. Manuscpt. Bodl. 241—242—1645.2) deels ook in druk verschenen (cf. Perles Monatschr. VII p. 116 noot 1) [8]).

---

[7]) Zie ook inl. Pent. comm. ובטבע הצומח כידוע מס׳ העבודה המצרית en דרשת הרמבן ed. Warschau 1911 pag. 7 col. 1.

[8]) Zie ook Catal. Chwolson no. 1646.

De verschillende ed. zijn hoogstwaarschijnlijk naar handschriften van één klasse bewerkt, of de verkorte dan wel de uitvoerige recensie ten grondslag lag, zou slechts door toetsen aan de manuscripten alleen kunnen uitgemaakt worden, waartoe ik tot mijn spijt niet in staat was. Toch staat het m. i. vast, dat de ed. Lissabon (zie verder) naar een geheel ander handschrift is bewerkt dan de andere edities, die in laatste instantie teruggaan op de editie Napels (zie verder), zooals reeds door den ouden heer L. Rosenthal — vader van wijlen Baron G. Rosenthal — was opgemerkt (cf. Wiener in Monatsschr. II pag. 280: und wie Herr R. vermuthet soll alle späteren Ausgaben die von Neapel zu Grunde liegen).

I. De oudste uitgave (ed. princeps) is in kwadraatletters gedrukt te Rome (voor 1480?) cf. Cat. Bodl. col. 1960 no. 48. — Volgens Catal. Chwolson no. 1642 is het jaar der uitgave 1477.

II *Lissabon 1489, uitgegeven door Eliëser Toledano, het eerste in Lusitanië gedrukte boek, in Spaansch-rabbijnsche karakters; dit exemplaar is niet door den censor doorgezien.

III. *Napels 1490, in Italiaansche karakters; de antichr. zijn nog ongeschonden, maar waar „Rome" moest staan, is vaak een open ruimte.

IV. *Pezaro (1513—14) in kwadraatletter. Dit exemplaar is door den censor Camillo Jagel in 1619 (blijkens zijn handteekening aan het slot) doorgezien en alles wat betrekking heeft op נוצרים, גוים of אדום is geschrapt (zoo Gen. 15.12 זו אדום; Gen. 15.14 שאף הן כלין על ששעבדו; Ex. 20.8; Gen. 33.15 slot; Gen. 41.45 staat evenwel המעתיקים הנוצרים nog ongerept!).

---

* Deze editie is door mij, bij de volgende studie, in de bibl. Rosenthaliana geraadpleegd.

V. Saloniki 1520 (textuitgave met Raschi en Ramban).

VI. Constantinopel 1522.

VII. *Venetië 1545 (niet genoemd door Perles pag. 116 noot 1) in kwadraatletters.

[9]) VIII. *Venetië 1548 met den supercommentaar van Izak Aboab. Voor textstudie is die commentaar waardeloos. Volgens יודע ספר (no. 2379) is deze editie iets correcter dan de vorige, hoewel ook door veel fouten ontsierd.

IX. Krakau 1578.

X. Wilhermsdorf 1713 waarbij ook de supercommentaar van Aboab is afgedrukt.

XI. *Presburg 1839.

XII. Weenen 1859 editie Netter; met verschillende andere commentaren.

XIII. *ל"ב פירושים Wilna 1860.

XIV. *עשרה פירושים Wilna 1874, herdrukt in 1886 en 1912. Deze laatste editie is tot uitgangspunt gekozen bij de volgende studie.

---

[9]) Aan het slot der verklaring volgt in de edities Lissabon, Napels Venetië 1545 en '48 nog 1^0 een verklaring ingeleid met מצאתי במדרש משלי; 2^0 over een munt in Jeruzalem gezien. Deze wordt door hem aldus beschreven: aan den eenen kant een bloeiende amandeltak, op de keerzijde een schaal. Op de eene zijde staat in Samaritaansche letters שקל שקלים, op de andere ירושלים הקדושה. Dr. M. A. Levy in zijn Geschichte der Jüd. Münze (pag. 3) zegt er van: „Abgesehen von der falschen Deutung der Typen und der Inschrift ist der Fundort Aco wohl zu berücksichtigen, bis wohin die Münzen der Hasmonäer sich verbreiteit haben; 3^0 een brief uit Jeruzalem aan zijn zoon. — Ed. Presburg heeft alleen 1^0 מצאתי במדרש en 2 brieven aan zijn zoon uit Jeruzalem.

Zooals reeds boven is gezegd, volgen alle latere edities, op enkele uitzonderingen na, het slechte voorbeeld van de ed. Napels. Dit bevreemdt daarom te meer, omdat N [10]) bezorgd is door eenige geleerden uit Messina (מדויק ע״פ חכמי מיסינה — zie ook Zunz Zur Geschichte pag. 520 bij Perles Monatsschrift VII pag. 116).

Wanneer Perles onder de oudste en beste uitgaven van den Pent. comm. naast L. ook N. en P. noemt (t. a. p. pag. 117), dan berust dat niet op nauwkeurige vergelijking der plaatsen. Naar mijn meening blijven N., P. en de andere ed. steeds achter bij L. Doordien L. niet zoo algemeen verspreid was, zijn de foutieve lezingen van N. en P. grootendeels overgedrukt in de latere ed.; van daar dat onze Ramban-text in de gewone hand-ed. in zoo desolaten toestand verkeert. Alleen de ed. Wilna 1860 heeft hier en daar iets veranderd en Wilna (1912 — herdr. 1886) maakt sporadisch een niet altijd juiste opmerking.

Hoewel Ramban in later tijd veel geraadpleegd werd en reeds in 1852 M. Wiener (Monatsschr. II pag. 280) schreef: „Eine Zuzammenstellung aller Zusätze und versch. Lesearten der Lissab. Ausgabe wäre aber gewiss sehr wünschenswerth", is er voor zoover ik weet, weinig voor de zuivering van den text gedaan. Afgezien van een enkel tijdschriftartikel is me slechts één geschrift bekend, dat een gezette behandeling geeft van de verschillende corrupte plaatsen. Het is in Lemberg (1897) door A. Lieblein uitgegeven onder den titel כסף מזוקק, maar voor een wetenschappelijke textrecensie niet „maassgebend". De schrijver heeft zeer zeker met vlijt en ijver zijn taak volbracht, maar zonder daarbij ook maar één oude ed. te raadplegen. Waar de text hem niet juist schijnt, heeft hij deze naar zijn meening veranderd, waarbij hij intuïtief

---

10) L. = Lissabon; N. = Napels; P. = Pezaro; V. 1 = Venetië 1545; V. 2 = Venetië 1548; Pr. = Presburg ל״ב = Wilna 1860.

wel eens de waarheid treft, meestal zijn het uitsluitend conjecturen ; zelfs heeft hij, als de stijl niet vloeit, hetgeen den besten schrijver wel gebeurt, ook emendaties voorgesteld. Met den tegenwoordigen stand der wetenschap, die het gebied der conjecturaal kritiek, tenzij bij hooge noodzakelijkheid, geheel verlaten heeft, kan het werk van A. Lieblein, hoe verdienstelijk het op zich zelf ook is, ons niet meer voldoen.

Waaraan het toe te schrijven is, dat verder nooit een geregelde studie op den Ramban-text is gegeven, is niet aan ons hier te verklaren.

* * *

In de volgende studie berusten de aangebrachte verbeteringen meestal op de ed. L. en zijn het in geen geval willekeurige conjecturen ; een hoogst enkele keer is een emendatie daarbuitenom voorgesteld (cf. Luzzatto, אוהב ג״ר pag 132, ומגיה מסברא מתרהק כל אשר אוכל en רמ״א op י״ד Hst. 279 § 1: ואין להגי׳ שום כפר וגו׳). Hoewel Ramban zelf (Novellen Baba Bathra fol. 134a, bij Weiss pag. 295) getuigt : „textverbeteringen zijn een groote misdaad", gelooven we, dat daarmee niet tegen zijn zin gehandeld is, daar hij zijn uiting alleen op Bijbel en Talmud zal toegepast hebben. Bovendien is de text niet veranderd, maar de voorgestelde emendatie voorloopig slechts er naast vermeld, hetgeen voorzeker niet tegen den geest van Nachmanides indruischt (cf. אוהב גר t. a. p. ואחרי התבוננות).

De methode der behandeling, door mij gevolgd, bestaat daarin, dat de algemeen verspreide lezing, waarbij uitgegaan is van de ed. Wilna 1912 (zie boven), in rabbijnsche karakters gedrukt, voorafgaat, waarna de juiste lezing vastgesteld wordt en in kwadraatletter gedrukt, volgt.

Textverbeteringen.

GENESIS.

I.

1. ואם יתמהו [לא] תקיא אותם הארץ — alle oude ed. hebben reeds : לו.
יתעמוד בלה הוא עגול [על] הארץ — N. en de anderen. L. heeft juist : הוא עגול הארץ.
[ויהיה מלה מורכבת אלקים כאילו לא ירמוז על כלל הכחות] — De uitg. der ed. Wilna heeft de moeielijkheid gevoeld, getuige zijn noot, die niets verder brengt. L. heeft והיא מלה מורכב אל הם כאלו אל כמוך והם ירמוז לכל שאר הכחות כלומר כח הכחות כולם dus te verklaren met „oerkracht" (kracht der krachten). Bij N. begint de fout, die door de latere ed. is overgenomen.

7. ברביעי [ובחמישי] ובששי — zoo ook bij L. Terecht is door den corrector ובהמישי geschrapt.

8. [במלת] zoo N. P., V. 1 — juister כמלת (L., V. 2, Pr., ל״ב).
[גולדה] מפה ... ונעשו [השמים] התחתונים — Na vergelijking met Gen. Rabba IV.2 ziet men dat het luiden moet גילדה״״ השמים (= L.).

9. כאשר ידמו היונים [מופתיהם] — juister met L. : במופתיהם te lezen.

11. אם תשים משטרו בארץ שוטר — Citaat ontleend aan Iob 38.33 — L. heeft daarom terecht : לשון שוטר.

14. [ויען יהי מאורות כי מאמר השמים] — zoo N. en de andere ed. Deze onbegrijpelijke passus is door L. aldus weergegeven : כי מחומר השמים גזר בראשון שיהיה אור משמש במדת יום ועתה גזר וגו״.
[ויתיקן] היא מתוקנת — In onze Midrasch-ed. III.5 staat duidelijker : והיא.
[שבעה אתמה לא שלשה הן כאינש] — In Gen. Rabba III.6 staat ; שבעת ולא שלשה הן ״״״אלא כאינש.

20. [ראו] לפי הדעת הזו — moet zijn ראוי.
ויאמר את [כל השמים] — zoo N., P., V. 1 — ongetwijfeld te veranderen in: כל עוף הַשמים (L., V. 2, Pr., ל״ב).
ולמה [יקרא] בזה העסק — zoo N. en de anderen. L.: לא יִקרא.

22. במלאת המירה כמו בבעלי הנפש התנועה בשמים הראוי נתרבו — zoo N., P., V. 1 en 2. Misschien moet voor de stroeve constructie הראוי וגו׳ gelezen worden: הָראוי שנתרבו. De beteekenis der plaats is dan zeer duidelijk. Pr. heeft הרבוי נתרבו, waarschijnlijk tengevolge van de ש die voor נתרבו is weggelaten als aanwijzing van den voorwerpszin, afhangend van הראוי en daardoor niet begrepen en הראוי verergerd in הרבוי.
ולא אמר בבהמות [ויהיה] ברכה — Op voorbeeld der oude ed. te veranderen in: וְהָיָה.
אף על פי שבריותי מן [השמים] — V. 1. Reeds L. en N. hebben terecht: מן המים.

26 צלמם בעיר תבזה — zoo bij N. Volgens Ps. 73.20 moet בעיר voorop staan.

28. לא דבר [אחד] — N. en de and. Moet luiden אחר (L.).
ורדו בדגת הים [הנכנסים] — zoo N. — L.: הנכסים. Daar wordt ook de volgende passage ingelascht: ובעוף הנפש עצמה וזהו טעם השחיטה ומה שאמרו השמים, wellicht een toespeling op de quaestie of שחיטת עוף een aanwijzing in de Touro vindt (cf. Chulin, fol. 27b) en zoekt hij die hier in עוף, dat tevens als het ijle, vluchtige (= ziel) moet opgevat worden, naast zijne gewone beteekenis van vogel. Cf. de woorden וזו טעם השחיטה met I 29.
יסדר אותם [בבריאתם] — juister L.: כבריאתם.

31. [וימצא רע בקצת ואמר כי טוב מאד] — zoo alle oud. ed. — Juister L.: וימצא רע בקצתו אמר בו מאוד וטוב.

II.

7. כי הגופה [באפו] אחר — In de oude ed.: באפי אחר.
כנפש [הגדול] כלומר — lees: הַגָדֵל

8. (einde) מספרי לשון בישא — zoo ook L. Naar I,11 te veranderen in לשון שוטר.
9. מספרו לשון בישא — Zoo ook bij L. Volgens I,11 te veranderen in לשון שוטר.
וכבר אמרו ג׳ אמרי אמת יעי׳ הנחש ומרגלים ודואג האדומי הבארותי — Hier doelt Ramban op מעשה תורה (zie inl.) waar genoemd worden: מרגלים ודואג ובני רמון הבארותי. L. heeft נחש ודואג ומרגלים. N., P. en V. 1 volgen met נחש ומרגלים ודואג האדומי הבארותי, waar het laatste een verhaspeling van het oorspronkelijk citaat en L.'s lezing toont. Uit plaatsen als II Sam. 4,2.5.9 blijkt duidelijk dat הבארותי alleen op de zonen van Rimmon kan betrekking hebben en is dus te schrappen. Het resultaat is, dat de Rambantext met נחש in plaats van בני רמון afwijkt van zijn bron. Op beide is van toepassing hetgeen de spreuk zegt (zie voor de slang: Gen. 3, 4 en 5; voor de zonen van Rimmon: II Sam. 4,8), ten minste met de lezing in den Rambantext, die alleen zegt אבדו מן העולם הזה. In מעשה תורה evenwel luidt het in alle ed. (zoo bij כלבו; מרפא לשון; Schönblum in ג׳ ספרים נפתחים; Jellinek Bes-Hamidrash II; Eisenstein in אוצר מדרשים; אלי׳ רבה bij חופת; ראשית הכמה van E. Vidas heeft de sententie niet) gelijk ואבדו מן העולם הזה ומן העולם הבא. Daarin ligt de oplossing van de moeielijkheid; van de slang kan men toch het laatste moeielijk getuigen en daarom is in die lezing daarvoor in de plaats getreden בני רמון. Er zijn dus blijkbaar 2 lezingen in het citaat uit מעשה תורה in omloop geweest, waarvan Ramban de voor ons verlorene aanhaalt.
20. ואפ׳ [השמות] היא הבדלת המינים — zoo L. en de andere ed. Na invoeging van het woord קריאת na ואפ׳ is nog niet duidelijk wat dat „zelfs" beteekent. L. heeft volledig: ואפ׳ אם נאמין בשמות שהן בהככמה לא טבעיות נאמר שקריאת השמות היא הבדלת המינים.

נם במקום הכנוי [ולא מצא] עזר כנגדו — zoo N., P., V. 1 en ל״ב. Het moet natuurlijk zijn: ולו לא מצא (zoo L., V. 2 en Pr.).

24. [ויהקריבים] במשפחה — L.: הקרובים.

V.

4. החזק — juister met mat. lect. החוזק (L., ל״ב).

VI.

12. [ובשר כי יהיה בשור בערו] — zoo N. en de oude ed. Als citaat uit Lev. 13.18 moet het luiden: ובשר כי יהיה בו בעורו שחין (L.).

VII.

8. עמו — lees: ועמו (L.).

23. [ומשם ניצולו הדגים שהרי לא וגו'] — zoo van N. af. Op zich zelf niet onduidelijk. Vollediger bij L.: ומשם יחזרו הדגים אחרי המבול כי מן הים היו יוצאים כל הימים ושם הם שבים ללכת ועל הכלל ניצולו הדגים שהרי.

VIII.

1. כי [בזכותם] ניצולו — zoo N., maar zinstorend. L. terecht: בזכותו.

אבל [הזכירם] בהם — in alle ed. הזכירה.

3. [מקצתו] המבים — alle ed. מקצה.

4. בחסרון [האחד] — lees: האהר (L.).

11. רמז רמזה לו נח מר מזה — zoo N. en de and. Om alle onduidelijkheid te vermijden, heeft L. ingevoegd: אמרה לו נח.מר מזה.

21. כמו [באמר] — de oude ed. אמרו.

IX.

7. יאתם [והאדם] — in alle ed. האדם.

20. גם בני אדם גם אב — moet luiden בני איש (L., N.).

26. לכל בני אדם [כנענים] — zoo ook V. 1 en P. De andere ed. hebben: כענין.

X.

1. רק אחר המבול כי כבר — N. Het woordje כי moet geschrapt worden (L.).

11. במלכו עלו יצא אשור כי וגו' — N. De zoo noodzakelijke woorden יצא אשור פתרונו יצא אל אשור (L.) ontbreken.
15. אולי העלו להם גם ע״ש הארץ כמו שפרשנו — zoo in alle ed. L. heeft na הארץ duidelijker: אשר ישבו בה כי בני מצרים כולם ע״ש הארץ נקראו כמו שפרשנו.

XI.

28. לשונו המלך — in alle ed., het volg. המלך is onderwerp van ישמע en het aanhangsel van לשנו ziet op A.

XII.

8. [את גם המודיע אלהותו] — N. en de and. Juist bij L.: את שם ה׳ מודיע אותו ואלהותו וגו׳.
היה למוד ללמד ולפרסם — Eenvoudiger L.: היה מלמד ומפרסם.
11. אמר כן גם הלא יצחק — zoo N.; L. duidelijker: אמר כן גם הוא גם יצחק.

XIV.

18. [אברהם] כי הוא אחי — N. en de and., maar zinloos. De corruptie uit אביהם (L.) is duidelijk.

XV.

6. ומעתה לא ירא פן וגו' — zoo in alle ed. Of vragend te lezen of לא te veranderen in לו.
10. והפלמוס כחזה ובוק — (N.). Lees met L.: בחזה.
13. [אמר] והנה זה [בענשו] וגו' לכך — L. juist: והנה זה כענשו״״ לכך הִשָּׁם. N. heeft alleen: כענשו.

XVII.

1. [ראה] ומביא — oude ed.: רעה (verwarring א en ע is een fout vooral in drukken der Oost-Joden).
17. אם עלה בדעתך על הלב.... יוליד וגו' — zoo N. en de andere ed., maar zonder eenige beteekenis. L. heeft: כלו׳ האם עלה בדעתך לאכל מן העץ וכן זה האם יעלה על הלב שלבן ק׳ שנה יולד ושרה וגו׳.
18. ואמר אברהם אם.... [עתה] בברכה זאת — zoo Pr. en ל״ב; N. en de and. אתה. Beide lezingen zijn onjuist. L. heeft het eenig juiste ארצרה. De corruptie tot אתה is

gemakkelijk te begrijpen, wanneer de letters in het mscpt. d cht opeen stonden.

XVIII.

2. כי כל בהיותכם — Mooier met L. כל מקום te lezen.
3. [ושמרתם את כל חקותי] — zoo ook in L. Toch is het voorbeeld in de context niet duidelijk. Ramban wil blijkens de verder geciteerde plaatsen doen zien, dat overgang van 2e pers. meerv. naar enkelv. meer voorkomt. Waarsch. moet het dan ook hier luiden: ושמרתם את חקתי (Lev. 18,5), waarna in de volgende verzen het enkelv. volgt: תגלה ,אביך enz.
15. איך תחכם [כאשר] — lees: באשר L.).
יהיה מפני יראתו אל אברהם — N. en de and. Wil men אל handhaven, dan noodzakelijk met Pr. te lezen יראתה. Die lezing verdient m. i. de voorkeur boven L. met יראתו של אברהם.
23. [ולהציל היה הכל אומר] — Deze fout stamt uit de ל״ב. Alle anderen hebben: ולהציל הכל היה אומר.

XIX.

29. ולכן היה זכות — lees היה לו (L.).
כי לצוית בלי — zoo ook L. Hoewel naar zin duidelijk, grammatisch mooier בצווי of iets dergel.
שידעו היה בחרן [עם] מולדתו — hoewel ook bij L., moet het hoogst zeker luiden: עיר.

XX.

16. כסות עינים [כל] המביטים — zoo van N. af, waar een argeloos streepje de fout deed ontstaan (עיני״). L.: כסות עיני כל. Ook ל״ב heeft de duidelijke lezing: עינים לכל.

XXI.

11. [וישמעאל] לא יקרא — hoewél in alle ed., blijkt toch uit den context, dat het ובישמעאל moet luiden — cf. XXI.12.
17. בלא תסמך ללכת — L. vollediger: ללכת משם למעין ובור כי וגו״.
23. יהכתוב [יכנה] ויקרא בהם — zoo N. en de and. ed. L. het alleen juiste: ירבה.

XXII.

2. קטין היה [גדול] — alleen V. 1, de anderen : גָּדֵל.

ואולי נקראת [העיר] ע״ש הנהר — zoo in alle ed. ; moet luiden : הארץ.

אחד הנהרים בשם [נקרא] ככה — N. Duidelijker : שנקרא (L.).

3. [ויהלכים] בלכת ימים — zoo van af N , maar zinloos L. : והוליכם.

20 [מבית] אחיו המת — N. ; L. en ל״ב hebben : מבת.

XXIII.

8. יע״כ הזכיר לבין מכירה — zoo van N. af, maar men verwacht het omgekeerde, zooals L. heeft : לא הזכיר.

[יבקש] מאנשי העיר — lees : ובקש (L.).

XXIV.

32. כי המנהג [להולכים] קבורים.... [סגורים] — zoo van N. af. Moet luiden : להוליכם ... חגורים (L.).

XXV.

3. ילנין [בלבון] איים — bij L. en de anderen. L. : כלשון.

17. יבש אמרו.... יצמק [ויראה] — zoo N. en de and. L. : יצמוק וירזה, welke lezing naast יצמוק wel zeer verleidelijk is, maar toch hoogstwaarschijnlijk een afschrijffout uit ויראה, dat in verband met de volgende zinswending juister is. Cf. ook Gen. Rabba cap. 31.

28 כי עני ליד [בפיו] אביו — allen (behalve P.). L. : כפי אביו.

XXVI.

17. והם אמרו [תהלה] הם לנו — zoo N. L. heeft het eenig zingevende : תקלה הם לנו.

אשר בגדר [ממדינת] המלך — lees מדינת (L.).

XXVIII.

20. אם יצא העת ביתו התגלה [או] — zoo bij allen, behalve ל״ב. L. juist : אז.

XXIX.

27. מלא כבוע [הבנים] בל לאה זאת — Pr. laat de zaak wijselijk onuitgemaakt met השנ׳. Men leze het als : שנים (L.).

בלבין הקדם [במאמר] אחרים — L., P., V. 1 terecht : כמאמר.

XXX.

9. רוב הבנים [לה] ממנה – moet natuurlijk zijn : לו.

35. בעלי ניגון [הרובים] – L., N., V 1 hebben : כתישים.

XXXI.

23. הגיע [לבית] אל – N. en de andere ed ; waarschijnlijk een afkorting, die verkeerd begrepen is. L. heeft לבן.

36. לקחת ממך [כי] - terecht door den corrector gestreept (L).

44. ואיננו [כמבמע] – lees : במשמע (L.).

XXXII.

5. כאשר רמזה לנו התורה גם לרבות וגו' – N. Met een kleine omzetting heeft L : גם התורה לרבות.
יכי הוא ניהג בו [בכבוד האב] — M. i. verdient het de voorkeur te lezen : בבכור כאב, hetgeen L. zeker bedoeld heeft, hoewel daar een kleine corruptie is.

9. גם ראו כי לדורות – zoo van af V. 1. De andere ed. hebben : ראו כי גם לדורות.

11. כאשר [היה תהלה] וגו' – N. en de andere ed. Het is een gecorrumpeerd citaat uit Jer. 15.18 en moet luiden : כאשר אמר היה תהיה לי כמו אכזב וגו' (L.).

XXXIII.

8. [ויאמר] עתה – lees : ואמר (L.).

17. כי היה מקום אין בם עיר – N. Deze lezing is duidelijk, wanneer men leest : מְקום ; ongedwongener is de lect. L. met כי היה המקום מְקום.

XXXIV.

13. לדין [בבב] מצות בלבן – zoo ook L , die in plaats van het volgende שעבר עַל אחת heeft : על אחת מ׳בב׳ע מצות ; het is duidelijk, dat men moet lezen : בשבע.

XXXV.

8. יתפסיק בענין [אחר] – lees אחד (L.).

XXXVI,

3. והנה [במס] תיאר – L. heeft de juiste lezing met : שניהם.

6. אחזה [במקום] אחר – L. heeft nauwkeuriger : אחוזה.

[להתיצב] כם — zoo bij N. en de anderen; moet luiden: להתישב (L).

12. ולא עמהם באהלם — N. en de andere ed.; L.: ולא יירשו עמהם.

ותקרא את שמו אמי — beter om met L. אמי te schrappen.

בלא [יחשוב] בנה - De oude drukken hebben terecht: יֵחָשֵׁב.

22. ליתם היתה אליו — zoo van N. af, maar in strijd met den zin der verklaring. L. heeft: אלא אליו.

XXXVII.

8. ויותר נכון [לפרש] דעת אונקלוס — zoo bij N. en verdere drukken. Wil men onze lezing behouden, dan כדעת te lezen. L. heeft eenvoudig: ויותר נכון דעת.

17. בילכו [מכם] — N. — L.'s lezing שם kan ternauwernood verdedigd worden.

20. דבר מי יקים ממני [ומהם] — zoo N. en de andere ed. L. juist: או מהם.

25. וכל מעשהו בכתוב.... כמושל.... כשליח — Met L. leze men: וכל מעשה בכתוב.... במושל.... בשליח (= ל״ב).

XXXVIII.

2. [ויהראו] היה באומר — lees: והראוי.

[וכלן] הזכירו — lees: ולכן (= L., die hier een variant heeft, die niet bijdraagt tot beter begrip onzer lezing).

3. עטרה אם [אונן] — Moet luiden אונם (L) cf. Jeschurun V, pag. 180, waar Dr. D. Hoffmann opmerkt, dat de naam ontleend is aan I Kron. 2.26; zie ook Jeschurun V, pag. 435.

12. ותגד [להם] — lees: לה (L).

18. צורה אחרת.... [במושלים] — lees: כמושלים (L.).

26. וזה טעם האומר [לא] פסק — nauwkeuriger heeft L.: וַלֹא פסק, daar het de verklaring is van וְלֹא יסף.

XL.

10. ואח״כ הביאו והיה כד אפרחת — zoo luidt de text in alle ed. Onnoodig is het met den corrector te veronderstellen, dat Ramban een andere lezing in Raschi had.

[כאלו] בטעמו [והנה הדמיון] בכולם יאמר אבל — zoo van N. af, in alle ed. meer of minder foutief. ל״ב heeft gedeeltelijk de fout hersteld. L. heeft: והנה והוא הדמיון שטעמו כאלו.

XLII.

9. בם באו [אתה] כי — moet zijn עתה; een fout als 17.1.
37. [באחיו] פגע כבר יהודה — van af N. L. heeft באביו (cf. Gen. 35.22).

XLIII.

14 (einde). [עלו] הנה מלך יתנהם — De oude ed. hebben: עליו.
23. ממון בבידו -- Terecht merkt de corrector op, dat in oudere drukken van ibn-Ezra en Ramban בברו of בבר (L.) staat. De bedoeling is dan, dat iemand bij het requireeren van het koren door Jozef, geld in zijn voorraad had, dat vergeten door den eigenaar, in de voorraadskamers terecht kwam en van daar uit zijn weg vond naar den zak van een der broeders.

XLIV.

1. [בקיהם כספיהם בשקיהם] נותנין . . . . ומאומות הבית — Deze lezing kan ternauwernood verdedigd worden; men vertale dan: „zij gaven hun zakken, n.l. hun geld in de zakken.” De laatste woorden zijn duidelijker in de lezing van L.: נותנין כספיהם ושקיהם למשביר.
18. כי כמוך כפרעה יאמר . . . . כי על מורא גדול — P., V. 1 en 2. Doordat de woorden כי כמוך וגו׳ twee keer aangehaald zijn, is de tweede keer een stuk uit de eerste aanhaling foutief mee overgenomen, waardoor de samenhang onbegrijpelijk is. L. heeft de juiste lezing behouden met: כי כמוך כפרעה ובמורא גדול אני מדבר.
19. [לשלום וכבוד] יקרא לו — Beter met L. te lezen: שלום בכבוד.
[אמרי] רק — De oude drukken hebben reeds: אמרנו.
22. פי׳ ר״א ומת אביו — In onze ed. staat dat niet in den ibn-Ezra text. In de ed. Napels luidt het bij ibn-Ezra: ומת אביו או הוא וגו׳.
27. היה זה [וידעתי] — zoo bij N.; te veranderen in: ולדעתי (L.).

XLV.

10. על כן בלה לו [מעתה] — zoo in alle ed. Zou hier niet מאתו de voorkeur verdienen?

12. בהזכירו כמו [ענין] המכירה — bij N. en de anderen. Door haplografie ontstaan uit de juiste lezing בהזכירו שמו וענין (L). L. heeft hier weer een uitweiding na de woorden כי הוא שפת כנען. die luidt: כי אברהם לא הביא אותו מאיר כשדים ומארץ חרן כי ארמית היא והגל הזה עד ואיננו לשון לאיש אחד לבדו אבל הוא שפת כנען ורבים במצרים וגו׳. Hoe het mogelijk is, dat dit weggevallen is, is zeer goed lexi ografisch duidelijk. De afschrijver van het handschrift, waaruit N. en de andere ed. geput hebben, meende, toen hij de woorden שפת כנען geschreven had, die in dit gedeelte twee maal voorkomen volgens de lezing van L., reeds dat van de tweede keer, dat de opmerking met כי אברהם begonnen, besluit, te hebben afgeschreven, waarna hij eenvoudig verder schreef, waardoor de andere ed. genoemde uitweiding missen.

24. כי בעבור [נבלת] נר — N. heeft נשא׳, waaruit V. 1 en 2, P. en Pr. gelezen hebben נשאת, hetgeen onjuist is. L. heeft נשאם.

26. Onbegrijpelijkerwijze zijn hier op het einde de woorden וכן מפיגין טעמן zonder zin terecht gekomen, terwijl het een voorbeeld is, dat evenals de in het begin der verklaring aangevoerde geëxpliceerd wordt (ומתבטל hier = וביטול in den aanvang). Toch staat het zoo in alle ed., behalve L., die het onmiddellijk achter על כן תפוג תורה heeft, zooals men ook verwachten zou.

XLVI.

1. הדין רפה [למדת] — N. en de anderen. L.: במדת.

וזה דרכי . . . . במאמר פ״ית וילך ה׳ כי רבה רעת והשני מקומות . . . . וגלה הבלים הותי — zoo N. en de anderen (Pr. begint ten onrechte bij והשני מקומות een nieuwe alinea). De twee andere plaatsen, waarop gedoeld wordt, vindt men in de Moré

I 48. L. mist deze geheele uitweiding en heeft: לא כטעם שעלה בדעת הרב ונשתבש בידו. Het schijnt, dat met de woorden רצה בזה een kantteekening van een of anderen lezer van het handschrift, waaruit N. geput heeft, in den text is meegekomen, een hypothese, waartoe het רצה בזה wel eenige aanleiding geeft.
ימינך ה׳ [תכרת בנאה] – in V. 1, Pr., ל״ב. L. juist: תכרת סנאה, cf. Targum Ex. 15.6. L. heeft nog naarna ואמר ובמימר פומך, cf. Targum Ex. 15.8. Deze toevoeging is, hoewel schijnbaar niet op zijn plaats, omdat over יד gesproken wordt, toch duidelijk, daar Ramban wil aantoonen, dat Onkelos volstrekt niet voor anthropomorfismen terugschrikt. Het is zeer goed denkbaar, dat Ramban het voorbeeld van מימר פומך als in de onmiddellijke omgeving van het voorafgaande ימינך ה׳ voor den geest zweefde. Evenwel is de inlassching ervan in onzen text niet noodzakelijk.

2. ער ואונן ושלה נולדו לו — In alle ed. foutief. Cf. I Kron. 2.3 ער ואונן ושלה שלשה נולד לו.

15. כל יסודות התורה — lees: וכל (L.).

XLVII.

18. [לפני] הרעב — lees: לשני (zie Raschi).
ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו .... [בשבע שני הרעב] וגו׳ — Deze lezing is evenmin te begrijpen als בשבע שני השבע van N. en de andere ed. Ramban immers zegt, dat door de komst van Jakob de hongersnoodjaren met 5 verminderd zijn. Dan kan dus de verzorging door Jozef niet bedoeld zijn ten opzichte van z e v e n hongersnoodjaren, maar evenmin van de zeven overvloedsjaren, die al lang voorbij waren. L. heeft dan ook terecht: בשנות שָׂבָע, d. w. z. in de jaren van overvloed, die het gevolg waren van Jacobs komst. ל״ב heeft nog duidelijker, maar niet zoo waardevol, omdat het waarschijnlijk een conjecture is: בשאר שני השבע.

XLVIII.

6. (einde) [וזה] דבר במו אספר — moet luiden : זה (= L.).
9. ונראה לי כי פי' [הזה] בענין הזה — zoo N. en de and. (behalve ל'ב). De juiste lezing is בזה (= L.).
15. יקרא הנביא....[אבותי] — Verander in אבותיו (L., N).

XLIX.

10. לא [עברו] — zoo van af N. L.: לא אבדו.
19. כי [גיד] יגידו תמיד — Lees met L.: גדוד.
21. [בהיכלו] מלך הנגב — moet zijn בהכלי (L.).

EXODUS.

I.

10. (tegen het einde) לנקום נקמתנו ממנו [ולהלחם] בו — zoo N., Pr. en ל״ב (de andere ed. corrupt). L. minder stroef: להלחם.

11. (einde) [כמו] לדברי המסים — zoo bij N., P., V. 1 en 2 en ל״ב. Deze woorden geven geen zin, alleen L. heeft de juiste lezing רמז, waarvan de corruptie in כמו zeer duidelijk is.

II.

6. לומר בהיות ילד קטן ובן כ״ד שנים כאשר נגמל מחלב — Hoewel niet onduidelijk, is de constructie toch stroef en geeft L. de volgende variant, die zeker de voorkeur verdient: שהוא ילד קטן בן כ״ד שנים כי כאשר נגמל מחלב.

ויקרא ילד והוא גדול, ... [וישמע אלקים את קול הנער] — zoo bij N. en de anderen. Bij een oppervlakkig lezen ziet men reeds, dat dit citaat niet past. L. heeft het niet, maar eindigt bij de woorden: כמו שנא׳ בישמעאל, waar het dus aan den lezer overgelaten wordt om zich plaatsen als Genesis 21.14 (ואת הילד וישלחה), 15 (ותשלך את הילד) en 16 (במות הילד) voor den geest te halen. N. is in zijn ijver te ver gegaan en heeft juist het verkeerde gegrepen.

14. ועל דרך הפשט [אומר] — De voorkeur verdient L. met de lezing: אומרים.

16. נבוכדנצר [אבי] — zoo in alle ed., ook L., die in het citeeren van texten wel meer faalt, cf. onze opmerking Gen. 18.3. De corrector merkt terecht op, dat er moet staan אבוך, zie Dan. V.11.

III.

11. [וכי] ההצלה ... ושוד ... אל כל אדם [כזה] — Andere ed. כי ההצלה .... כזה Alleen L. heeft voor dit laatste: בזה. De plaats, die door de breedsprakigheid wel eenige moeielijkheid biedt, is dan op de volgende wijze te verklaren.

M. heeft twee bezwaren (vergl. זאת יראתו של משה) 1º Pharao zal niet naar hem luisteren, 2º Israel kan hij niet uit Egypte verlossen, daar de Joden niet te beschikken hebben over hun vertrek, dat zou Pharao alleen kunnen (כי ההצלה וגו'); maar dan nog zal Israel wel van de slavernij willen bevrijd zijn (ישמעו אל כל אדם בזה), daarvoor is het echter niet noodig, dat G. een bepaalde opdracht aan een bijzonder persoon geeft: dat voorstel zal Israel van iedereen aannemen. Naar Palestina trekken, zal evenwel hun goedkeuring niet wegdragen.

13. (pag. 26 beneden) [ואמרו] לי וגו' שיגיד להם [ה'] שיורה וגו' — zoo, met nog een kleine afwijking in malam partem, bij N. en de andere ed. L. heeft terecht: ואמרו לי · · · שיגיד להם השם שיורה, daar השם hier niet als eigennaam van God bedoeld is, die ook weergegeven kan worden door: ה', maar de beteekenis heeft van: „dien naam van God enz". Naar Rambans verklaring vraagt Mozes naar dien Gods naam (השם), die het bestaan van God (המציאות) en Zijn voorzienigheid (השגחה) uitdrukt.

18. [בכך] הבטיחם — zoo in alle ed. Duidelijker ware: לכך.

IV.

21. מבהם, מבקשים לצאת את וגו' — Onze lezing in Exod. R. IV4. luidt: אותם שהם במצרים מבקשים לצאת ואת וגו'.

V.

4. אלה כתיב [עליהם] — moet zijn אליהם (een fout als Gen. 17.1).

VI.

4. [ועוד] כלה בגלוי.... גם המדבר הזה [אינני] מתישב אחר המקרא — De oudste drukken N., P. en V. 1 hebben עד שלא · · · ענינו. Bij L. is עד zelfs geheel weggelaten, hetgeen op den zin geen invloed heeft.

13. [ישמיעני] דבריך — In alle ed. min of meer gecorrumpeerd. Zooals gemakkelijk te zien is, moet het luiden ישמיענו (= L.).

23. [הזה] ועל דרך הפשט — zoo alle ed. Het woord moet gestreept worden (= L.).
[והולך] לשבח, . . . [בכהונת] עולם — zoo N., 't moet natuurlijk luiden : והזכר לשבח. . '' לכהונת.

VII.

11. (einde) כי רוב [האומות] בעצמות מתים — De eenig juiste lezing heeft L. met האמונות.

16. מנסה את החרטומים לעשות [בהם] — zoo N., P., V. 1 en 2, Pr. en ל'ב, maar zinloos. L. heeft כהם, welke lezing wel in het verband geen mooie constructie geeft, maar ongetwijfeld den zin juist weergeeft.

VIII.

15. ברקת להם והם בהו [ויבלה] רוחה וגו' — zoo in alle ed. L. : שלא, waarmede de interpretatie der Talmudplaats (סנהדרין סז:) wordt ingeleid.
שאין השד שולט על בריה פחותה [מכעדשה] — zie de noot van den corrector. Bovendien luidt de uitspraak (Sanhedrin l.l.) שאין השד יכול לבראות וגו' (zoo ook in Exod. R. X 7). Raschi 8.13 heeft de uitspraak in den zelfden vorm als bij Ramban. Wat de maat כעדשה betreft, zie לקח טוב ed. Buber, Exod. 8.12, noot 10 en Einhorn op Exod. R. X 7, die als lezing in Tana debé Elia opgeeft כעדשה, cf. דרשת הרמב"ן, ed. Warschau 1911, pag. 8, col. 1.
אבל כבן [התמיה] יחשבם — moet zijn : המיתה.

IX.

12. וה' [המטיר] עליהם אבנים גדולות — zoo ook bij L., die vaker onjuiste citaten heeft (cf. Gen. 18.3). Het moet luiden השליך, zie Josua 10.11.

X.

4. כי היתה [הבנה] הוית בעצמה — zoo alle ed. L. : כשנה.

XI.

1. [ויסדר] הזה פרשת קדש לי כל בכור — moet natuurlijk zijn : ובסדר (= L.).

3. כי עתה בזמן ההבטחה....[ויתן] ה׳ — als woorden aan ons vers ontleend, te veranderen in: ויתן ה׳, zooals reeds in de oude ed. staat.

XII.

2. הפרשה [וגו׳] — zoo in alle ed. Hoewel in deze woorden geen zware drukfout schuilt, is toch het וגו׳ misleidend en de lezer zal dit woord allicht bij het voorafgaande החודש הזה לכם voegen, waarna הפרשה zonder eenigen zin er bij hangt. L. heeft וגְמַר הפרשה, waaruit blijkt, dat het woord וגו׳ hier niet de gewone beteekenis van „enz." heeft, maar met het volgend woord verbonden, in den samenhang vertaald moet worden als: „en dat hij de afdeeling verder voortzette." In den context verdient m. i. de lezing van L. de voorkeur, daar het voorafgaande שיאמר — afhangend van ראוי — een volgend וְיִגְמֹר zou doen verwachten en niet וגוֹמֵר.

6. כענין שנאמר ותקם בעוד לילה בתוך לילה וכן בין הערבים ולא נאמר — zoo alle ed. Ramban wil hier בין, zooals hij duidelijk zegt, vertalen met „te midden van", „gedurende", waarvan hij voorbeelden geeft. Onze lezing handhavend, is dan ותקם בעוד לילה zonder beteekenis, daar er toch niet staat בין לילה; wat beteekent verder het volgende וכן בין הערבים? L. maakt ons de zaak helder, de text moet aldus luiden: כענין שנא׳ ותקם בעוד לילה בתוך לילה וכן בין הערבים בעוד זמן הערבים en de bedoeling is deze. Is uit de voorafgaande voorbeelden gebleken, dat בין = בתוך is, dan komt het laatste zoo ongeveer overeen met בעוד, dat in het laatst gegeven citaat toch gelijk is aan בתוך. Het voorbeeld ותקם בעוד לילה is dus gegeven om בין הערבים via de beteekenis בתוך te verklaren als בעוד זמן הערבים. De afschrijver van het mscpt., waarnaar de andere ed. zijn uitgegeven, was in de meening het tweede ערבים reeds geschreven te hebben, terwijl hij pas bij het

eerste (וכן בין הערבים) hield en schreef verder ולא נאמר וגו׳, waardoor juist de zoo noodige verklaring wegviel.

16 (einde). יכול אף לנכרים ת״ל לכם לבין רבי״ — zoo in alle ed., in afwijking van de lezing, die wij in Raschi hebben, waar het luidt: ת״ל אך. Toch wordt ook de lezing van Ramban in Raschi erkend (zie Berliner t. a. p).

19. ואי״כ למה נאמר בבתיכם [ולא] נאמר גבולך — zoo van N. af in alle ed., maar zinloos. Met L. verandere men in: ולמה נאמר גבולך.

21. ופירש להם בפרשה הזאת: (כב) ואתם לא תצאו — zoo ook in ל״ב. De dubbele punt na הזאת en het versnummer vóór ואתם zijn het, die menigeen hier voor een raadsel plaatsen. De oude ed. zonder hun afdeeling in hoofdstukken en verzen — hetgeen wij niet terug zouden verlangen — doen geen oogenblik aarzelen om de geciteerde woorden als een geheel te beschouwen; Ramban wijst hier n.l. op het verschil en de bijvoegingen van vers 21 en volg. ten opzichte van vers 2 en volg. Een der bijvoegingen is ook, dat in ons vers gezegd wordt ואתם לא תצאו, waarvan in vers 2 en volg. nog niets gezegd was.

42. ומגפה [לילה] — zoo alle ed. Moet natuurlijk zijn ללילה = L.
תהיה עמידתם במצרים מאתים [וארבעים] שנה — zoo ook in ed. L. Moet evenwel luiden מאתים ועשר, daar Ramban doelt op de verklaring van Raschi.
יש״כ [אורך] גלותם בלבים שנה — zoo ל״ב en V. 1, de anderen juister אָרֶךְ.

51. כי לא נעשה פסח בחדש האביב — zoo onbegrijpelijk, daar juist het tegendeel het geval is. L., N. en P. hebben terecht: כי לא נעשה רק בחדש האביב.

XIII.

5. ועוד בני בספרי ונחלה .... זו נחלת המצה .... בקרב אחיו .... זו נחלת בני וגו׳ — zoo is de lezing in alle ed. R. zegt ervan, dat de

Beraitha Raschi moeielijkheden biedt (zie Deut. 18.1 en 2). Men vergete niet, dat hun lezingen verschillend waren. De eerste lect. door Raschi geciteerd, נחלה זו נחלת שאר בקרב אחיו זו נחלת חמשה (waar שאר = שלשה cf. Malbim t. a. p.) is de handschriftelijke (zie ספרי ed. Friedman), en ook door de lateren onbegrijpelijk geacht (cf. Friedman in noot en ספרי met aant. van Elia Wilna — Wilna תרכ״ו - die aanteekent הגי׳ הנכונה שבעה). De andere lezing door Raschi in naam van R. Kalonymus geciteerd, komt in zooverre overeen met die der lateren, dat בקרב אחיו זו נחלת שבעה wordt voorgesteld. Hetgeen Ramban hier biedt, is een lect. die nergens, voor zoover we konden nagaan, aangetroffen wordt. — Zie ook het citaat uit Raschi bij Ramban Deut. 18.1.

8. כמו בעבור הילד הי.... אינו [בכלל] — zoo van af N., maar zonder zin, daar בעבור nooit de beteekenis heeft van בכלל. Dit laatste schijnt misverstaan uit בגלל (= L.), de bekende beteekenis van בעבור.

9. כי ביד חזקה.... ממצרים [לילה] — Als nadere verklaring van de woorden van ons vers, ziet men onmiddellijk, dat לילה hier overbodig is; L. heeft het ook inderdaad niet. Deut. 16.1 is de oorzaak der fout.

16. בגדולה אלינו באמת. ובאותות ובמופתים — De scheidende punt moet weg, waarna de zin duidelijk, באמת wel wat overbodig is. L. heeft het ook inderdaad niet.

[מן] הנסים הגדולים המפורסמים — moet natuurlijk zijn ומן (= L.).

בכל דברינו ומקרינו. בכלם נסים — Ook hier moet de punt, die den zin stoort, geschrapt worden. De ietwat stroeve constructie loopt bij L. mooier: שכל דברינו ··· כלם נסים.

XIV.

10. אמר עשה להם [בם] — zoo N., P. en de andere ed. Wil men het handhaven, dan leze men הַשֵּׁם of met L. eenvoudig te schrappen.

31. ולא [יתעלה] ממך מה במאמר — zoo ook bij Pr.; alle oude ed. hebben: יתעלם.

XV.

25. בנתן אלישע במים [ואח״כ] אמר.... [וכי] — zoo P., V. 1 en 2 en Pr. L. en N. hebben het eenig juiste: ואם כן.... כי. בלא ידיע לך [בהם].... כאשר רפא [להם] — L.: בחם.... לכם, hetgeen de voorkeur verdient.

[ומצותיו] וחקיו — natuurlijk te lezen: מצותיו (= L.).

XVI.

1. אין [אחד] — lees: אחר (= L.).

4. בהם [אחד] — terecht door den corrector verbeterd in אחר (= L.).

[וכי] היה יכול להוליכם — lees: כי (= L.).

והרב אמר במורה נבוכים וגו' — zie Moré III.24. Het citaat is door R. naar de vertaling van Alcharisi weergegeven.

6. (pag. 150 links 2e kol.) בבני העוה״ב יתקיימו [בהנייתן] מזיו השכינה — zoo bij N. en de andere ed. (ed. ל״ב is geheel corrupt). Met L. leze men: בהנייתן.

14. אבל בנוסחאות הבדוקות — zie Philoxenus (Viennae 1830) p. 50 no. 155 en נתינה לגר.

20. [והוצרך] לומר — lees: הוצרך (= L.).

25. [וכי] ויירתי — lees: כי.

XVII.

4. [ולכך] (לא) אמרו .... במאמרם (כמאמרם) — de oudste ed. L., P. en N. hebben: ולא אמרו.... כמאמרם.

5. [בפעם] הבית מפני העונש — moet zijn ובפעם (= L.).

14. ואם היה בימי יהושע [בן נון] היה [מזהירים] — L. heeft: ואם היה בימי יהושע כן, היה מזהירם, hetgeen daarom wat het eerste deel betreft (het tweede spreekt van zelf, zoo ook bij P. en ל״ב) juister is, omdat naar de lect. vulg. de bijzin van ואם afhangend niet loopt en het בן נון vrijwel overbodig is, te meer daar het uit mislezing van כן in בן, dat den afschrijver onduidelijk was en waar hij toen maar נון achter plaatste, ontstaan schijnt te zijn.

XVIII.

1. [והזכיר] בשבת יתרו לנו וגו' — moet natuurlijk zijn הזכיר (= L.).
21. כי [הוא] החכם הזריז וגו' — L. heeft de beide eerste woorden niet, waarna de constructie goed loopt.
וכן אשת חיל.... כאשר [נפרש] בה [בענין]. ואשר כח וגו' — zoo bij N. en de anderen. De zin is geheel bedorven en de ed. Wilna 1874 heeft door een punt voor ואשר de situatie willen redden. De eenig juiste lezing heeft L. met יפרש בה כענין ואשר וגו'. Nachmanides wijst op de juistheid van de verklaring van אשת חיל met „werkzame, krachtige vrouw" door de wijze, waarop Salomo zelf haar in den loop van het hoofdstuk schildert (כאשר יפרש בה); dus אנשי חיל, dat „krachtige mannen" beteekent, komt overeen (כענין) met de plaats in Dan. 1.4, waar van de hovelingen ook gesproken wordt met אשר כח וגו'.
. (pag. 176.) והחרמתי [להם] בצעם — zoo Pr. en ל"ב.; alle oude ed. hebben לה', hetgeen alleen juist is; cf. Micha 4.13. Het citaat uit Tanchuma komt in onze edities niet voor, zie Buber inl. Tanch. pag. 94 s. v. Ramban.

XIX.

3. [הוא] יפרש ויקרא אליו — moet natuurlijk zijn והוא (= L.).
11. [ברדתי] שם — moet zijn ברדתו (= L.).
20. מדבר מתוך האש. [אמר] — (N.); moet doorloopen en luiden אבל אמר (= L.).

XX.

2. (einde) [כי להזכיר] כל יחיד — N. en de andere ed. De constructie is niet mooi en de zin onduidelijk. L. heeft juist: להזהיר כי כל יחיד.
3. (na וטעם על פני) pag. 192 beneden, regel 6: ובגלוי [זו] — zoo N. en de anderen, maar zinloos. L. heeft eenvoudig ובגלוי met weglating van זו.
5. (tegen het einde) ואם היה כפי הראשון היתה מדה טובה [מרובה] — zoo N., P. en de overige ed., doch in strijd met de waarheid, zooals ieder onmiddellijk zal inzien. L. heeft:

היתה מדה טובה, hetgeen de eenig juiste lezing is. Nachmanides bewijst de juistheid van zijn opvatting, dat פוקד beteekent „straffen" door de sententie der geleerden, die uit onze plaats en vers 6 (zie רש"י aldaar) afleiden, dat „de maat van het goede" (vers 6) grooter is dan „de maat van de straf" (onze plaats). Zou het nu waar zijn, dat פוקד opgevat dient te worden zooals Ibn-Ezra c. s., dan zou op ons vers niet van toepassing zijn „de maat van de straf", waarvan de geleerden spreken, want het is juist een goede daad (היתה מדה טובה), dat de straf wel tot het 4e geslacht wordt uitgesteld.

De fout is veroorzaakt door een afschrijver, die dit טובה verwarde met het even voorafgaande מדה טובה מרובה in de sententie onzer wijzen, en door die bijvoeging heeft hij den zin bedorven (מוסיף גורע)

אם יאריך גם דור [רביעי] — zoo ook bij L.; moet evenwel luiden שלישי en vormt een doorloopenden zin met de voorgaande aanhaling.

8. (pag. 198, 1e lange regel) ובמכילתא אחרת .... זכרון שבת [זו] מפיו — zoo alle ed., moet luiden זו מתוך פיו. Met מכילתא אחרת wordt bedoeld: Mechilta de-Rabbi Simon b. Jochai. Zie Perles Monatsschrift VII, pag. 147 en Hoffmann Mechilta de-R. S. b. J. inleiding pag. VI, no. 6 en pag. 107, noot 200.

(pag. 198, links, 1e kolom) ולכך אמרו במכילתא.... ת"ל ושמרתם את [יום] השבת [זהו] קדוש היום וזה וגו' — zoo ook N.; L. heeft ת"ל ושמרתם את השבת en dan volgt וזהו קדוש היום, hetgeen alleen juist is. De laatste woorden, beginnend met וזהו, behooren niet meer tot het Mechilta-citaat (cf. Mech. ed. Weiss, waar ook het onbegrijpelijke יום geschrapt is), waarom de copula noodzakelijk is.

12. ולא פי' הכתוב [בסוף] הכבוד וגו' — zoo N. en de andere ed. De constructie is stroef en de zin daardoor moeielijk

te vatten. Met een kleine omzetting zijn alle moeielijkheden opgelost. L. heeft ולא פי' הכתוב הכבוד שהוא.

13. (pag. 202) וקבלת מלכות .... ענין [אחר] – zoo N. en de anderen. Moet natuurlijk luiden: ענין אחד (= L.).
ואח"כ [הזכיר] על העובר – zoo ook in de ל"ב ed. Alle oude ed. hebben הזהיר.

17. [ותראו] ממנו יראה גדולה – moet zijn: ותיראו (= L.).

23. (pag 208 links boven) כרחלי כי פי' – moet doorloopen en de punt geschrapt; het geeft de reden van het voorafgaande רק וגו'.

XXI.

2. בעבדי' העברים [הקל] הכל – alle oude ed. hebben הקל niet.

7. ואולי [לא] נדין בעבדי' בתלא – zoo in alle ed., maar zonder eenigen zin. L. heeft het eenig juiste שלא; men moet dus bij ואולי aanvullen הוצרך הכתוב וגו'.
אבל יכלם [לו] – moet natuurlijk zijn לה (zoo L. en ל"ב).

8. ושמא יהיה למ"ד לעם נמשך .... לעם ופי' לנכרי וגו' – zoo van af N. in alle ed, doch geheel zinloos en verknoeid, met weglating van een passage, waarvan alleen het laatste woord לעם voor ופי' is blijven hangen. L. toont ons de ware lezing, die we hier duidelijkheidshalve geheel overnemen: ושמא יהיה למ"ד לעם נמשך, לעם לנכרי לא ימשול למכרה ופירושו כמו ותתנהו מאכל לעם לציים שפירש מי הם העם אנשי הציים כן אמר לא ימשול למכרה לעם ופי' לנכרי וגו'. De afschrijver met het eerste ופירוש bezig, meende al het tweede afgeschreven en het onmiddellijk daaraan voorafgaande woord vergeten te hebben, waarom hij er maar לעם voor plaatste en zoo ontstond de fout.
(pag. 214 links) בלא יוכל [האב] להוציא' מביתו לעולם – zoo in alle oude ed., ook bij L. Hoogstwaarschijnlijk moet men verbeteren in הארון.

10. נגזר מלא' [שאר בשרו] כלומר וגו' – zoo sinds N., maar de verduidelijking door כלומר: „het שאר בשרו behalve het

vleesch van zijn lichaam" sluit niet. L. heeft נגזר מלשון שארית, waarna de moeielijkheid is opgelost.
וכן בס ובאר נין ונכד [והקרוב] אליו — moet natuurlijk luiden הקרוב of met L. זרעו הקרוב, zonder copula, daar hiermee de verklaring van het citaat begint.

15. כי על הרוב [הגנבים] וגו׳ — zoo bij N. en de andere ed.; onze Ibn-Ezra text heeft dezelfde lezing. De Ibn-Ezra ed. Napels 1488, evenals L. hebben juist: הנגנבים.

19. בלא יחזור למקומו [בכאן] מן החיה — zoo N., maar zonder beteekenis. Met L. moet men verbeteren in בבאו.

22. ולפי דעתי בעבור באין בולדים [הזה] ניכר — zoo van N. af in alle ed. De mislezing uit היזק ligt voor de hand (= L.).

XXII.

6. מפני בדקך בומרי כסף או [בור] או כלים — zoo Pr. en ל״ב. De oude ed. hebben het woord שור niet.

15. הוה משתדל לביזבותי׳ — zoo ook bij L., maar niet juist. De text in Dan. 6,15 luidt: הוה משתדר להצלותה.

20. בעבור [היותם] גרים — zoo van N. af in alle ed. Mooier is de lezing: היותנו (L.).

22. אבל יתכן.... בהוא אחד ממשמשין [בלא] וגו׳ — zoo van af N. in alle ed. en zonder zin. Het moet met L. aldus gelezen worden: שהוא אחד משמושין שלו.
והנכון בעני [בבמלת] כי יאמר — zoo ook in ed. Pr., maar onduidelijk. Alle oude ed. hebben het woord שבמלת niet, waarna de zin duidelijk is.

24. כאלו לא לוה [ממנו] — moet natuurlijk zijn: ממך (L., N.).

28. ועוד [במלאה] מן היקב — moet zijn וכמלאה (= L.).
בעבור ביבאו אותה אל הבתים — L. heeft nog sprekender שיביא אותה כאחת וגו׳.
ועוד יתכן.... תירוש ויצהר [בלא] מלא כפו וגו׳ — zoo reeds bij N., maar zonder eenigen zin. De fout is ontstaan door het even later volgende בלא מלא. Hier verbetere men met L. in ומלא ידו קוצר וגו׳.

XXIII.

11. [מבקין] יקך השלו בתחלת מס׳ — zoo ook bij L. Waarschijnlijk moet het luiden: מס׳ מועד קטן פ׳ משקין (fol. 3a).

[ונטבתה] השנה השביעית — in alle oude ed. met een kleine wijziging, maar toch onjuist geciteerd. Het is aldus te veranderen: ונטש את השנה השביעית (Neh. 10.32).

19. תזבח על חמץ דם זבחי כי הדם איננו זבח נזבח — De zin der passage is duidelijk. Men kan ook met L. lezen: לא תשחט על חמץ דם זבחי כי הדם איננו נזבח.

22. ויאמר [לו] כי אני שר צבא — Alle oude ed. hebben: ויאמר לא (Josua 5.14).

24. ויתכן בהזהיר בעשרת הדברות — Hier is een stuk van den zin weggelaten en volledig moet het luiden, zooals bij L., ויתכן שהזהיר בעשרת הדברות שלא יעשה לו עבודה זרה ולא יעבדנה ועכשיו הזהיר על עבודה זרה שימצאו אותה עשוי׳ וגו׳.

XXIV.

2. [יאו] ידבר אליו לנכח — zoo bij N. Lees: ואם (= L.).

6. [בהם] בכלים ההם — reeds bij N. Verbeter met L. in שָׁם.

XXV.

21. [כאשר יתן] באשר ביתן הכפורת על הארון — zoo bij N., maar zinloos. L. heeft: כאשר אמר יתן.

[בנערים] להורות על [עניינם] — L. heeft: כנערים להורות על פניהם; de bedoeling is, dat de naam כרוב beteekent: „als een knaap", met het oog op de uitdrukking van het gezicht.

29. [בכליבי] וכל — moet natuurlijk zijn: בשליש (Jes. 40.12).

[הבקר] נקיות מן — zoo bij N., maar onverstaanbaar. L. heeft terecht: השקר.

XXVI,

17. [האדן] ובאמצעו של קרב היה חורז חציו של כל — zoo N. Met L. leze men חציו של כל החרץ.

18. ומעט קדמה מזרחה — zoo ook bij L.; deze woorden komen in vers 18 in het geheel niet voor. De aanhaling met

de verklaring moet overgebracht worden naar 27.13, zooals de ed. ל״ב reeds heeft gedaan.

XXVIII.

31. בסוף [קובע] בדברי אונקלוס — L. heeft de meer gewone schrijfwijze: כובע.

41. ועמם [אותו] — De oude ed. hebben: אתו.

וזה מנהגם [הזוכר] — De oude ed. hebben: הוזכר.

[כמו] היה בבנו ובאחיו — zoo reeds bij N. Na vergelijking met Exod. 32.29 ziet men, dat het moet zijn כי (L.).

43. ולא ימות — zoo ook bij L. Ten onrechte heeft de corrector verbeterd in ומתו, waarmee uiterlijk de schijn wordt gewekt alsof de verklaring op ons vers betrekking heeft. Hoewel in alle oude ed. de plaats dezelfde is als in de latere uitgaven, is het duidelijk, dat de aanhaling met de commentaar verplaatst moet worden naar 28.35. Uiterlijk wijst daarop het citaat uit Raschi, dat daar te vinden is. Innerlijk blijkt uit de woorden ולמה הזכיר זה בשלשה בגדים וגו׳ ten duidelijkste, dat Ramban het vers in hoofdstuk 28 verklaart.

XXIX.

14. וגם לפנים כי גם יצוה.... וכאן עדיין — zoo bij N. en de latere ed., maar geheel verknoeid uit de volgende zuivere lezing (L.): ושם יצוה להביא את דמו אל מבית לפרוכת ולא רצה עתה להכניסו שם לפנים כי שם אמר בטעם אל פני פרוכת הקודש. Zooals men al gauw ziet, is de fout ontstaan door het woordje שם, dat drie keer in in deze passage voorkomt.

XXX.

1. היה ראוי שיזכירנו....בסוף [מזבח] עמהם — N. en de anderen. Verbeter in מונח (L.).

13. והרב אמר במורה נבוכים — Zie Moré III.8; ook hier schijnt R. den text van Alcharisi geraadpleegd te hebben, hoewel hij dien verkort weergeeft, waardoor de meening van Dr. Kaminka (inleiding op Tachkemounie, pag. XXII, noot 117) versterkt wordt.

וכבר מצינו בדברי בה"ג.... דינר ששרנ"ג והוא יתר וגו' — N. en de anderen. L. heeft de volgende lezing: דנר ששרנך וכן כתוב ההלכות רבינו במ' קידושין ואומר שהוא דינר זהב של ערביים. Omtrent ששרנ'ג of ששרנ"ג zie Zunz, Zur Gesch. und Lit. pag. 545, die de lezing ששרנ'ג heeft. Alfassi Kidduschin fol. 6a (ed. Wilna) heeft evenwel ששרנ"ג; het citaat uit Alfassi, zooals L. het geeft, komt overeen met de lezing in onze ed. Wat verder het verschil tusschen L. en de andere ed. betreft in spelling van den naam van de munt, waar L. ך en de andere ג hebben, dit afwisselen van k en g, die toch ook als k is bedoeld, is ook te constateeren in 30.23, waar L. מוסך heeft, de anderen מוסק (zie ook Kohut); cf. Erech Millin van Scheftel (Berditschew 1906) s. v. דנקה.

23. מגררת [בנפח] הוא — zoo ook Pr. Alle oude ed. hebben terecht בנפח, hetgeen ziet op het voorafgaande כי הוא דם נצרר.

ויתכן כי יוציא מן המור – Bij L. gaat hieraan nog het volgende vooraf: ואני סבור שהוא אינמרנון המוזכר במדרש שכן קורין בירוש' שמן ורד ורדינון וכן דרך השמות בשמנים בלשונות הגוים.

והוא בלשון וגו' — N. Bij L. volgt dan in plaats van onze onze lezing והוא בשם חשוב.

34. [אמר] בדרך הפשט — Lees אמרו (L.).

והוא מה ששנינו רבן גמליאל וגו' – L. heeft רשב"ג; maar ook dat is niet onze lezing in שבת 26a. Wel komt de lezing van L. overeen met het slot der verklaring, waar ook staat: כי רשב"ג וגו' en ook Jer. Joma IV 5 heeft רשב"ג (cf. Abudraham pag. 46b, ed. Amst., die ook als bron alleen noemt כריתות 6a, waar als zegsman ר' שמעון genoemd wordt en de plaats uit Jer. Joma). Het schijnt, dat in שבת 26a verwisseling met רשב"א, die daar eerst geciteerd wordt, heeft plaats gevonden.

XXXI.

10. ואת בגדי השרד כלל — zoo N. en de anderen, maar zonder beteekenis. Het is het gehavende slot van de volgende passage bij L.: כתבתי זה הענין לפי׳ שטת רש״י וכל זה איננו שוה לי כי מה טעם שיאמ׳ הב״ה למשה ויעשו בגדי השרידה בלי שיבאר לו כמה היו ב׳ או מאה וכמה ארכם וכמה רחבם ולמה יעשו ואין הענין מובן כלל בדבור זה ועוד שמזכיר אותם לעולם קודם בגדי אהרן ועוד מה טעם לשרת בקדש כי זה ירמוז על עבודת הקרבנות בקודש כמו שאומ׳ או בגשתם אל המזבח לשרת בקדש וכן אשר יבא אל אהל מועד לשרת בקודש לא עבודת חוץ ומשא ועוד כי כתוב ועשו את כל אשר צויתיך את אהל מועד וגו׳ ואת בגדי השרד עד ואת קטורת הסמים ככל אשר צויתיך ולא צוה אותו תהלה על בגדי שרד כלל.

XXXII.

1. בלי [בקרוין] — zoo N. en de anderen. L. heeft בקרובין, hetgeen ook foutief is (zie Kohut s.v. קרכין, die dezelfde corruptie vermeldt in Jer. Taänith II, fol. 66). De juiste lezing is בקרוכין (carruca, een soort reiswagen, cf. רכב op onze plaats), zooals die ook in onzen Midrasch-text (פ׳מג : ס״ה) luidt.

טטראגון ארבע . מולין — De punt na ארבע moet weg, daar טטראגון vier-hoekig of -voudig (zie Kohut) beteekent, niet vier. Dit laatste behoort bij het volgende מולין; dus טטרא מולין beteekent 4 מולין en dat verklaart R. dan als: muildieren.

21. באחיו הגדול [עמנו] — of met L. geheel niet te lezen of te te emendeeren in ממנו.

25. כנגד גודל מעביו — Terecht door den corrector verbeterd; zoo staat het reeds in de oude drukken.

35. אבל [הנגפים] על יד בני לוי — Te verbeteren in הנופלים (L., N., P.).

התפלל] עליהם] — L. en de anderen: ונתפלל. Men kan even goed onzen vorm maar dan met ו behouden.

XXXIV.

11. אפי' [כמחשבת] חכמים — Lees: במחשבת (L., N.).

XXXV.

1 en 2. [מלאכה] אלה הדברים — Lees מלאכת (L.).

21. על החכמה....[ואמר] כן — zoo N. en de anderen. Met L. leze men: על החכמים יאמר כן.

[בספר] האחר — zoo N. Te veranderen in: בסדר (L.), zie 31.2.

22. [וכלי] נחשת] [מוהב] — Volgens Esr. 8.27 te verbeteren in וכלי····מצהב (L.).

XXXIX.

27. [יחבשו] בהן האבן — een omzetting voor יחבשו (N., L.).

29. רק [מה] בנאמר [בו אבנט] — N. en de anderen. Het moet ממה····בו ואבנט (L.).

ותולעת שני מעשה רוקם — L. heeft het volle citaat met de woorden: וישש משור.

פי' בגל אהרן בסוף מעשה רוקם — zoo N., maar zonder zin. L. heeft vóór deze woorden het volgende: וע״ד האומר לא זהו אבנטו של כהן הדיוט, waarmee de moeielijkheid is opgelost.

33. [את] האהל — terecht door den corrector veranderd in ואת (L.).

Maarsen, J., Tekststudiën op den Pentateuch-commentaar van Moses Nachmanides, dl I (Genesis en Exodus) A'dam 1918 (5679)
8° ingen.

met Lebr.